

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 4 (2025)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/XXBV9378>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/JNEI1900>**А. Кок¹, *А. Қ. Нұрбанова²**¹Ақдениз университеті,

Түркия Республикасы, Анталия қ.;

²Торайгыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3614-2719>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>*e-mail: aigulkisap@mail.ru

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ-ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ АРНАЛАР

Бұл мақалада адамның рухани әлемі, ішкі дүниесі, оның дүниетанымының негізі талданады. Адамның рухани әлемі, оның дүниетанымы өмірдегі прогрестің векторын таңдауға мүмкіндік беретіні туралы айтылады. Қазақ халқының ұлы ойшылы, атақты фольклортанушы, этнограф, тарихшы, философ, дінтанушы, қазақ мәдениеті мен әдебиетінің белгілі көрнекті тұлғасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары талданады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы еңбек, білім тақырыбы қарастырылып, рухани-адамгершілік құндылықтар туралы зерделеген тұжырымдарына талдау жасалады. Ғалымның шығармалары қазақ тарихы, шежіресі, ауыз әдебиеті үшін құнды әрі негізгі дерек көздері болып табылатындығын, әрі ол еңбектер тарихты танумен қатар, ұлттық құндылықтарды дәріптеп, соның көмегімен бүгінгі және келер ұрпақты салықалы етіп тәрбиелеуге көмектесетін құрал болатындығы туралы терең ойлар айтылып, талдау жасалып, зерделенеді. Қазақ ойшылдарының танымдық шығармашылығының қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері өз халқының тағдырын жақсы жаққа өзгертуге ұмтылған жаңа қағидаттар мен идеяларды ұсынумен байланысты болды. Мақалада қазақ жазушы-ойшылдары ұлттық дәстүр үшін ғана емес, әлемдік этикалық ойдың қазынасын толықтыра отырып, оның шегінен асып түсетін күрделі экзистенциалдық мәселелерді тұжырымдады деген қорытындыға келеді.

Кілтті сөздер: рухани-адамгершілік құндылықтар, құндылық бағдарлары, ұлттық құндылықтар, жеке тұлға, рухани әлем, туындылар, шығармалар, халық мұрасы.

Кіріспе

Қазақ тарихында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының алар орны ерекше. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ халқының ұлы ойшылы, атақты фольклортанушы, этнограф, тарихшы, философ, дінтанушы, қазақ мәдениеті мен әдебиетінің белгілі көрнекті тұлғасы ретінде қалыптасты. Ақын жастайынан шығыс әлемінің білімімен сусындап, араб және парсы тілдерін жетік біліп, басқа да шет тілдерді терең меңгерген. Өзі өлең жазумен қатар, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастырумен де айналысты. Шежіре мен айтыс, көптеген тарихи жырды хатқа түсіріп, кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырды. Ғұламаның басты мақсаты әрі өмірінің негізіне айналған ой – қазақ халқын сауаттандыру болды. Ұлтымыздың дана перзенттерінің бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Осынау ағартушы, шежіреші, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, көрнекті ақын, ойшыл, рухани қайраткер Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының бітім-болмысы, шығармашылық мұрасы зерделеніп біткен жоқ. Халық оны көзі тірісінде-ақ «әулие» атауы – өз алдына бөлек зерттеуді талап ететін тақырып. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының басым көпшілігі адалдық пен адамдық туралы толғамды ойға толы. Жазбалары жақсылықтың жаршысындай еді. Жастарды білімді әрі саусағынан бал тамған өнерпаз болуға да үндеді. Оның мысалдары мен өлеңдерінде халқына деген терең сүйіспеншілігі, оқу-ағарту ісін дамытып, әлеуметтік әл-ауқатқа жетуге деген уайымы аңғарылады. Мәшһүр-Жүсіп философия, медицина, астрономия, геология, география, этнография, фольклор, тіл білімі, педагогика, дінтану саласында зерттеулер жүргізіп, дала мәдениеті туралы терең дәлелді пікірлерін ұрпағына мұра етіп қалдырды. Атақты ақын, ғұлама оқымысты Мәшһүр Жүсіптің көп қырлы талант екені елге мәлім. Қаршадайынан оқыған, оқып қана қоймай, көңіліне мол дүние тоқыған білімдар. Ақынның 1907 жылы үш бірдей кітабы – «Көп жасағаннан көрген бір тамашамыз», «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты жыр жинағы жарық көрсе, «Миғраж», «Хаятбақшы», «Қорқыт», «Гүлшат-Шеризат» деп аталатын қисса-дастандарын, публицистикалық этнографиялық еңбектерін, халық ауыз әдебиетін жинаудағы қыруар жұмысын атасақ та жеткілікті. Мәшһүр Жүсіптің ақындығына тоқталсақ, оның нәзік те отты, ойлы өлеңдері халықтың өз ішінен қайнап шыққан талант екенін көрсетеді. Ел ішінің жағдайына жастай қанық ақын ағайын-туыс, бауырдың жан сырын терең жырлайды, нәзік тербейді. Олардың мінез-құлқын салмақты баяндап, сабырлы түйіндейді. Бір қызығы, әрқайсының мінезі әртүрлі, бірі біріне

кереғар, күле салуы да жылдам, ренжи салуы да оңай. Мәшһүр Жүсіп, өзі айтқандай, он бес жастан кейінгі өмірінің бәрін дерлік өлеңмен сөйлеген. Ақын дүние танымын, адамдармен қарым-қатынасын, нені сүйіп, нені жек көретінін, кімнен үйреніп, кімнен жиренетінін де өрнектеген. Біз оның мұндай туындыларынан сол кездегі адамдардың өмірге деген көзқарасын, ішкі жан дүниесін, тұрмысын жан-жақты танығандай боламыз.

Ақын той мен топта, ел мол жиылған аста бай мен болыстан, би мен бектен ығыспаған, олардың қателіктері мен кемшіліктерін тура айтып, жуанға істеген «жақсылығын», жіңішкеге көрсеткен «қорлығын» бетіне басып отырған. Осы ақ ниеті үшін артынан опық жеген кездері де аз емес екен.

Расында да ол бала болып ойнамаған, бес жасынан бастап оқуға зейін қояды, ержетіп бозбалалық шаққа жеткен соң да ала қағаздан бас алмаған. Ақын шарқ ұрып ізденудің нәтижесінде білімге де, парасатқа да ерте жетіпті. Күннің шуағын бірінші болып қарсы алып, батып бара жатқан шапағын да өзі шығарып салатын заңғар таудың құзар басы сияқты, алдымен не көрсе де білімді жан көрмек. Ақылды, білімді адам өмірдің соққан бар дауылына төтеп бермек. Мәшһүр Жүсіпті де осындай жан деп білеміз. Оның жанының нәзіктігін, көңілінің жомарттығын, «өзім не болсам да мейлі – өзгенің жаны жараланбасын, басқаның басына бақытсыздық, күңгірттік келмесін», – деп іштей жақсы тілеумен жүретінін айтып жеткізу мүмкін емес. Мәшһүр жырлары оқушысын еңбекке, адалдыққа, мейірімділікке үндеумен қымбат.

Зерттеу нысаны: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы еңбектеріндегі рухани-адамгершілік құндылықтар.

Зерттеу пәні: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани-адамгершілік құндылықтар туралы зерделеген еңбектері.

Мақсаты: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани-адамгершілік құндылықтар туралы зерделеген тұжырымдарына талдау жасау.

Материалдар мен әдістері

Мақаланы жазу барысында ғылыми материалдар мен әдістер қолданылды. Зерттеу материалы ретінде жарық көрген ғалымдардың ғылыми еңбектері (диссертация, монография, мақала т.б.) алынды. Жұмыс барысында алға қойылған мақсат-міндеттерге орай жинақтау, сипаттау, баяндау, салыстыру, топтастыру, анализ жасау, жүйелеу, тарихи классификациялау әдістері қолданылды. Аталған тақырыптың өзіндік ерекшеліктерін көрсетуде талдау, салыстыру әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Халқымыздың атақты ақыны, ғұлама оқымыстысы Мәшһүр Жүсіптің көп қырлы талант екені елге мәлім. Қаршадайынан оқыған, оқып қана қоймай, көңіліне мол дүние тоқыған білімдар. Ақынның «Миғраж», «Хаятбақшы», «Қорқыт», «Гүлшат-Шеризат» деп аталатын қисса, дастандарын,

публицистикалық, этнографиялық еңбектерін, халық ауыз әдебиетін жинаудағы қыруар жұмысын атасақ та жеткілікті. Ол өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт. XX ғасырдың бас кезінде ұлы Абайдың соңын ала шыққан Мәшһүр Жүсіп Көпеев сол Абайдың сара жолын арман-мұрат тұтып, соның соқпағымен «тас қияға өрлегендердің» бірі еді. Ақын өзі ғана ұстазынан тәлім-тәрбие алып қоймай, өзге жұрттың да сол жолмен ілгері басуын тіледі. Ол бұл тілегін күндіз-түні өлең жазып, халықтың ішкі жан дүниесін тербетіп, олардың өнер-білімге, отырықшылыққа шақыру арқылы жүзеге асырды. Ақынның түпкі арманы – халықты жаппай сауаттандыру еді. Алайда ол мұндай игілікті іс тек сөзбен ғана аспайтынын, ол үшін қолда билік болуымен қатар, мол қаражаттың қажет екендігін кейін сезінді. Амалсыз ішкі мұң-шерін тағы да өлеңмен шертті:

Бұлттай жауатұғын менің өзім,
Көкірегім – қан, жаспен толған көзім.
Жаңбырдың рахымет тамшысындай,
Ғаламға дастан қылып айтқан сөзім [3].

Кезінде ақынның көкірегінен шыққан сөзді түсінетін, оған еміренетін жанның аз болғанына қынжыласың. Әйтпесе ол «жауатұғын бұлттай» түнермес еді ғой. Ақын ойлары заңғар. Ол ауыл үйдің әңгімесін айтып отырған жоқ, адамға, қоғам өміріне қатысты мәселені толғайды. Көкірегі толған шуақты жұртшылыққа шашқысы келеді, «Қырымнан қияға қарап» алысты шолғысы бар. Ақынның арғы жағы жұлдыздай жарқырап тұрған соң (жанының тазалығын айтамыз), оған барлық әлем шуақты да сәулетті, барлық адам адал да абзал. Ол көпшіліктің берекесін алатын, жарастығын бұзатын озбырларға үнемі қарсы тұрып келіпті. Бұл турасында профессор Мәшһүр Жүсіп шығармаларының көпшілігінде заман жайын айтады, қазақтың жаман мінездерін, қазақ арасындағы феодализм қалдығын, би-болыстарды, патша үкіметінің чиновниктерін сынайды. М. Көпеевтің өмір сүрген тұсы – бір рудың малын екінші бір рудың елі барымталап, шетке шыққан жылқы сиырын айдап алып, сіңіріп кете беретін, әлсіздің күні қараң, күштінің сөзі жүріп тұрған феодалдық қоғамның нағыз қаны тамып тұрған кезі еді. Кедей кем бағал, жетім-жесірді «ашса алақанында, жұмса жұдырығында» ұстап, шырқыратып езіп-қанағанына байлар мәз. Байыған сайын оларға кең дүние тарылып, қусырылып бара жатқан сияқты көрінеді. Ашыққан қорқау қасқырдай жан-жақтан анталап, жер таласын, жесір дауын күшейтіп, бірін-бірі тірідей жеп қоятындай өшігеді. Бай мен шонжарлар жан-жағына

жұтып жіберердей алара қарайды. Қысы-жазы ауыл маңы айғай-шу, бос дүрмек [1]. Оқу іздеп, өнер қуып жүрген бірде-бір жастарды көре алмаған ақын халыққа қарап:

Қазағым, өнер іздеп, ұрлық-зорлық,
Қыласың бір-біріңе неге озбырлық,
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Басына келген жоқ па талай қорлық [3], – дейді.

Ақын сөз өнерін өте жоғары бағалаған. Ол адамзат баласының бірбірімен табыспайтын, жақындаспайтын кезі болмайды, олар бір-бірінің ішкі жан сырын сөйлесу арқылы түсінеді, ұғысады дей келіп:

Кем емес – кейбір сөзім жанған шоқтан,
Әр кімге ауыр тиер атқан оқтан.
Ұшқан құс, жүгірген аң-жануарлар,
Атанды бәрі хайуан – тілі жоқтан, [3], – деп түйіндейді.

Бұл жерде ол адамның «ұшқан құс, жүгірген аңнан» артықтығы – ақылында дегенді білдіріп отыр. М. Көпеев өз өлеңдерінде әркім өз еңбегімен күн көрсін дегенді үндейді, сонымен бірге біреудің есебінен күн көретін арамтамақтардың кімдер екендігін де айта кетуді ұмытпайды. Ақын адам өміріндегі ең бір қымбат дүние достық екенін, досы мол жанның бақытты екенін жан-жақты айта келіп:

Бұл сөзімнің балы бар уы аралас,
Ойлаймысың бір іске деп жарамас.
Келіп пе едің жалғанға киім киіп,
Тумап па едің анадан тыр жалаңаш [4], – деп бір тоқтайды.

Яғни, бізді қоршаған табиғат бір қалыпты тұрып қалмай, үнемі даму, өсу үстінде болатынын осылай нақты қағидалармен толық түсіндіреді. Мәшһүр Жүсіптің бөліп айтуға тұрарлық айырықша бір ерекшелігі – өлеңдерін жазып шығарған. Ол әрбір жырын қағаз бетіне түсіріп, рет-ретімен тәртіппен, шашау шығармай ықтияттап жинап отырған. Оның алғашқы өлеңдері «Дала уалаяты» газетінде 1889 жылдан бастап көріне бастады. Ақын 1889 және 1890 жылдар аралығында бірнеше мақаламен қоса, бес өлең жариялады. Олар мыналар: «Әңгіме», «Бәрі қысқа, еркін дүниеге келеді екен», «Кедейлікке үш қырсық оралады», «Күн шықпай ерте тұрып», «Білмейді ел өнерлісін, аулақ болар». Бұл өлеңдердің бәрінің сарыны ортақ, ой арнасы біреу – ол жастарды еңбекке, өнер-білімге, егін салуға, сауда істеуге шақырады. Ал, ел ішінде бос тентіреп кәсіпсіз жүрген кейбір желбуаз бозбаланы сынап мінейді:

Өзінің малын күтіп баға алмайды,
Бір тиын қолдан кетсе таба алмайды.
Бір саңлау оймен іздеп табары жоқ,
Біреудің айтқан тілін тағы алмайды [4].

Осылай дей отырып, еңбек етпейтін, сыбай-сылтаң жүрісті жандарды ұрыспай, сөкпей, тілдемей, жай ғана сыпайы сөзбен ұялтып, қызартады. Оларға «мынадай бол, мынадай істе» деп те ақыл айтпайды. Тек қана еңбек ет, еңбек адам баласының – анасы дегенді меңзейді. Ақын бұл ойын қолына домбыра ұстап тоймен топта емес, баспа бетінде айтты. М. Көпеевті өзі көзімен көрген, оның барлық еңбегімен таныс-біліс болған сол кездегі орыс оқымыстысы Белослюдов төмендегідей: «М. Көпеев халықтың мұңын жырлай бастайды. Мәшһүр Жүсіп өлеңді жазып шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жасады» [2], – деп ой айтады. Бұрын өлең көпшілік алдында ауызша айтылатын, ал ақын атану үшін біреумен айтысқа түсетін, жаршы міндетті түрде суырып салма ақын болуы шарт еді. Енді Көпеев өлеңдері оқырмандарға жазбаша түрде ұсынылды. Ақын деген сөз тек ақын-жырауларға қатысты ғана емес, өлең жазуға қабілетті талант иелеріне де қолданыла бастады. Мәшһүр Жүсіпті 1874 жылы он алты жасында өз ауылының ауқатты адамы Әкімбек деген кісі келіп әкесінен сұрап алады. Бұл байдың Қалибек деген жалғыз баласы бар еді. Арманы перзентін оқыту болатын. Оның молданың алдынан енді ғана босанған Мәшһүрді ата-анасынан «аттай қалап, атандай сұрануы» кілті осы еді. Бұл жайында ақын:

Әкімбек он алтымда алып кетті,

Жалғызы Қалибекке ұстаз етті.

Басында Ақшакөлдің жаз жайлауда,

Әкемді мол жылқымен бір жөнелтті [4], – деп шындықты бүкпесіз айтады. М. Көпеевтің өз шәкірттеріне берген аса маңызды тәрбиесі – ғылым жайында еді. Оқыған адамның көзінің алды жарық дүние де, қара танымаған кісіге бар нәрсе бұлдырап тұрады. Білімі таяз адам дірілдеп-қалтырап әркімге бір жалтақтағыш келеді. Білікті кісі құйған қорғасындай салмақты болады. Сондықтан терең де парасатты білім әрбір адамға ауадай қажет. Ғылым – пенденің ішін анау-мынау лас қылықтан тазартатын түңілік сияқты. Түңілік арқылы үйге күндіз Күннің, түнде Айдың сәулесі түсіп тұратын болса, сапалы білім де адам жанын баспалдақтай биіктете беретіні анық дегендерді айта келіп, ақын ғылым жөнінде ойын былайша: «Әркім өз жанын тірілтуді керек қылса, ғұмырын сарп қылған пенденің жаны тіріліп сыйлы болады» [4], – деп қорытады. Мәшһүр Жүсіп балаларды оқыта жүріп, жазу-сызуын бір сәт тоқтатпайды. Күндіз сабақ беріп, қалжырап шаршағанына қарамай, түнде май шамның жарығымен өлең жазады екен. Кейбір түнде өзі сүйіп оқитын шығыс ақындары: Науаи, Фирдауси, Сағди, Хафиз шығармаларына сарыла үңіліп, білімін үздіксіз көтеріп отырған. Өнерді үйрену үшін де алдымен білім керек. Білімсіз бірде-бір ісін ілгері баспайды. Ақын осылай толғамды ойларын ортаға сала отырып, өзі де көп оқыған, ізденген, өзгелерді осыған

үндеген. Ақынның үй ішін бір сөзбен мұғалімдер семьясы десе де болғандай. Өзі көп жылдар бойы бала оқытты. Жәдитті қатты қолдап қуаттаған. Бұл сол кездің жаңа бағыттағы оқу үлгісі еді. Ол осы оқу үлгісін жай ғана жақтап қоймай, нақты іс-әрекет еткен. Ол Абай сияқты ғұлама адамды осылай жоғары бағалаған. Бұл жөнінде Ө. Тәжібаев: «Мәшһүр Жүсіп Көпеев дегенді білмейтін қазақ зиялыларында жан жоқ. Әрі ақын, әрі ақылгөй жан, ұлы Абайға ілесе шықты да осы данышпан ұстаздық ағартушылық жолын берік ұстанды. Ақындығын да өзіне мұрат етті» [5], – деп терең толғап айтыпты. Ақын қолына түскен бір шежірені оқып отырып былай деп жазады: «түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дегендей анық қазақтың өз ортасында сөйлесіп жүрген танымал сөзден шежіре алып жазған біреуі де жоқ. М. Көпеев – өмірге көзқарасында, әлеуметтік болмыстарды түйіп-бақылауда мол-мол қайшылықтары бар жан. Ол кейде өзі өмір сүрген тұстың қалтарыс-қатпары көп көлеңкелі жақтарын барынша батыл сынаиды, патша чиновниктерінің, би-болыстардың «алсам жесемнен» басқаны білмейтін озбырлығын қатты шенеп айтады. Сөйте тұра, «мархабат патшамыздан теңдік тиіп, көз жасын нашарлардың тәңірім иіп» [6], – деп бір сәт патшаға деген тілеулестігін де, оған деген сенімін де, білдіргендей болады. Осының артынша 1905 жылғы үлкен халық көтерілісі жайлы тебірене толғап, патшаның 17 қазандағы манифесі көз бояйтын жалған бұйрық екенін ешнәрседен тайсалмай айтқан да М. Көпеев еді.

Ақын шығармаларында көпшілік қауымды еңбекке, оқу-білімге, адалдыққа үндейді. Әсіресе, «қолыңнан келгенше кісіге жақсылық істе, кедей-кембағалдың қажетін өтеу – адамдық борышың. Ал, халық үмітін ақтарлық игілікті ісің болмаса, кісі санатына қалай қосылмақсың?» [5], – деген пікір қорытады. Ол адалдық, адамдық жайындағы толғамды ойларын өлең, мақала, аңыздың айналасында ғана айтпай, көптеген дастан да жазған.

Танымал тұлға, ақын-аудармашы, тарихшы-ғалым, ұстаз-этнограф Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көптомдыққа жоспарланған еңбектерінің алғашқы кітаптарынан әдеби мұра мен оны зерттеу ісіне қатысты іргелі ізденістер, ерен еңбек пен жүйелілік сипаттар, ұлт мұратын ұлықтау мен руханиятқа адалдық танылады. Әрбір туындының тақырып табиғаты, жанрлық құрылымдық және көркемдік ерекшеліктері де сақталып, жазылуы мен жариялануы, нұсқалық белгілеріне де зор маңыз беріледі. Біздіңше, басты байқалар ерекшеліктердің бірі – М. Ж. Көпейұлының төл туындылары мен халық мұрасы, шежірелік сипаттағы шығармалар дәстүрмен сабақтастықты, жанр мен жауапкершілікті, көркемдік мұраттарды назарда ұстаған.

Атақты ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабиден «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» [6], – деген сөз бекер қалмаса

керек. Жер бетіндегі әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, бір сөзбен айтқанда ұлттық құндылықтары бар. Әрі ол әрбір жаңа ұрпақ үшін мәнді тәрбие үлгісі болып табыдады. Халқымыздың дана ойшылдары өз шығармаларында тәрбие мәселесі, сондай-ақ ұлттық құндылық туралы көп жазып кеткен. Соның бірегейі – қазақ халқының көрнекті ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Ол өз шығармаларында ұлт құндылығы – елдің асыл арқауы екенін көрсетіп кетті. Мәшһүр Жүсіптің өмірбаянымен танысқан оқырман оның жас кезінен халықты ағарту ісі мен ғылым саласына ден қоя бастағанын аңғармай қоймайды. Өзінің туған жері Қызылтауда жерлестерінің балаларына арабша әріп танытып, олардың ғылым-білімге деген құштарлығын арттырған. Сондай-ақ жастарды қолөнер, егіншілік, сауда, мал шаруашылығымен айналысуға шақырды. Себебі ол «Білім алып, өмірлік қажетті іскерлік пен дағдыларды меңгеру – ұлттық ояну мен өркендеудің бірден-бір жолы» деп білді. Ұлтымыздың тарихында орны болған белгілі тұлғаларды дәріптеу ұрпақ тәрбиесіндегі маңызды жұмыстың бірі. Жоғарыда аталған ерекшеліктерімен қоса, Мәшһүр Жүсіп тамаша өлкетанушы болғанын білеміз. Нақты мысалмен айтсақ, ол көзі тірісінде Абылайдың ханның кеңесшісі, әрі серігі болған Бұқар Жыраудың жерленген орнын анықтап, көрсетіп кеткен. Сонымен қатар ол шығармаларында ұлттық тарих пен ұлттық дәстүр, мұраны кең насихаттағаны белгілі. Еңбектерінен халық ауыз әдебиетінің жанашыры болғанын аңғару қиын емес. Ол ауыз әдебиетінен еліміздің барлық өткен-кеткен жағдайын, тұрмысын, салт-санасын, бай дәстүрін, қилы қилы тағдырын байқай білді. Ақын «Үлгілі сөз», «Баға», «Жар-жар», «Беташар», «Сыңсу», «Жоқтау», «Қара өлең», «Қайым өлең», «Айтыс», «Баксының сөзі», «Өтірік өлең», «Жақсылардың мысал сөзі», «Тақпақ», «Мақал-мәтелдер», «Шешендік сөз», «Лиро-эпос», «Батырлар жыры» сияқты ұлттық дәстүр түрлерін хатқа түсірді. Түркі елдерінің ұлттық құндылықтың бірі – Наурыз мейрамы екені белгілі. Дана ойшыл бұл мерекені тойлауға ерекше тоқталып, қазақ халқы бұл мерекені 2500 жылға жуық, айта кетсек, ислам діні тарағанға дейін де тойлағанын атап өткен. «Қазақтың қазақ болғанда өзіне арналған, сыбағасына тиген жалғыз мейрамы – Наурызнама» [7], – деп жазып кеткен екен. Бұл ақынның ұлттық құндылықтар туралы жазған көп шығармаларының бір парасы ғана. Халқымыздың бала тәрбиесіне ерекше мән бергені дәстүрі ауыз әдебиетімізден анық көрінеді. Балаға бесіктен бастап бесік жыры, ертегі, батырлар жырын айтып тәрбиелеген. Ертегі, жыр тыңдап өскен баланың есте сақтау қабілетінің жоғары болып, сөздік қорын бай болатынын білген. Содан болар қазақтың бала тәрбиелеу дәстүрінде ерекше орынға ие. Ертеде халық ертегі айтатын адамды жоғары бағаласа, оны айтатын адам да әр ертегінің мазмұны, берер тәліміне жауапкершілікпен қарағаны белгілі. Дана

халқымыздың қай ертегісін алсақ та, мазмұны терең, оқырманға салатын ойы бар, ол – жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуді насихаттайды. Қазақ ертегілерін алғаш зерттеген Шоқан Уәлиханов екенін әдебиеттен белгілі. Одан кейін қазақ ертегілерінің мол қорын жинаған зерттеуші – Мәшһүр Жүсіп Көпеев болған. Ол ел арасынан «Еділ-Жайық», «Көр ақтарған Жаманбай», «Баһырам патша туралы», «Есен тентек туралы», «Ертеде бір хан болыпты», «7 жасар Желкілдек», «Ер Төстік», «Екі патша», «Әділ би» т.б. ертегілерін жинап, қағазға түсіріп кетті.

Бұдан бөлек, ақынның адамзатқа ғылым-білімді насихаттап, ілім алуға стимул беретін өлеңдері бар. Мәселен, ойшылдың «Нәпсіңді атқа мінгізбе» атты өлеңінде:

«Ғылым біл, жұмыс істе, - оған серік,
Жарлыға мал, бұл ғылым - байға көрік!
Ғылым, білім, өнерсіз, қадірсізді,
Өлік біл, оны жан деп білме тірік!» [4], – дейді.

Бұл төрт шумақтың астарында жастарды білімге ұмтылып, уақыттың қадірін түсінуге, сондай-ақ кез келген адамды адам ететін білімі мен адал еңбегі екені айтылады. Байға да, кедейге де білімге ұмтылу қажет екенін меңзейді. Сондай-ақ байлық адамның жиған мал-мүлкімен емес, білімі мен біреуге жасаған жақсылығымен өлшенетінін айтады.

Сондай-ақ «Мәшһүрдің қырық алты жасында сөйлегені» атты өлеңінде арамдық, айла, екіжүзділік сияқты жағымсыз мінездерді сынап, адамды аздыратын бұл мінездерден арылу қажеттілігін насихаттайды. Адам бойындағы тағы бірқатар жағымсыз мінездер туралы айтып, одан арылмаудың салдары кедейлікке апаратынын айтады. «Бұрынғылар «Кедейлік үш ағайынды болады» деген. Үлкені – кежірлік, ортаншысы – еріншектік, кенжесі – ұйқы. Бұл үшеуі – бірі желкеңнен тартып, бірі құйрығыңды жерге жабыстырып, бірі қисайта құлатып, жібермей жатқан соң, қолың қайда жетсін?» [8], – деп жазды этнограф. Ойшылдың жазбаларында ұлттық тәрбиені танытатын мұралары да жеткілік. Мәселен, ол тәрбие туралы бір толғауы баланы тәрбиелемес бұрын, ананың тәрбиесі, көзі ашық хәм саналы болуы керек деген ойға жетелейді. «Қазақ айтпай ма «алып анадан» деп, бұған қарағанда, ана жақсы болса, одан туған бала да жақсы болады. Ана бір жаман, ғылымсыз, меңіреу болған соң одан туған бала не қылып оңсын?! Адамның білгіш, өнерлі болуына әуелі ата ананың жақсылығы себеп. Қазақта мақал бар: «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі деген» [8], – деп жазды Мәшһүр Жүсіп. Тағы бір сөзінде ақын «Адам ойына келген сөздің арамын алып тастап, адалын сөйлеуге ұмтылуға тиіс. Сөйлеген сөздің қан-жыны аралас болса, тыңдаушының мейірі қанбайды. Егер қан-жынынан айырып, сүттей тазасын теріп сөйлесе, оған тыңдаушының да құлақ құрышы қанады» [8], –

дейді. Бұл жерде ақын әдепті сөйлеудің маңызы, сөз құдіреті барын меңзейді. Сөзбен сау адамды құлатып, ауру адамды орнынан тұрғызуға болатынын еске салады. Ойшылдың бұл сөзі адамға дұрыс сөйлей алу үшін де адамда ішкі рухани құндылық болуы міндетті екенін көрсетеді. Сондай-ақ ақын шығармалары, оның ішінде өлеңдерінің көп бөлігін дін тақырыбына арнаған, сол арқылы адамзатқа көркем мінез бен ізгілік, мейірім мен жақсылықты насихаттады. Мысалы, көптеген өлеңінде иман, ғақыл, сабыр, шүкір, әдеп мәселелерін көтереді, бұның бәрі адамға қажет әрі оны көрікті ететін асыл қасиеттер екені баршаға мәлім. Осы қасиеттер арқылы қазақ өзінің ұлттық болмысын сақтап қалатынын айтады. Сонымен қатар ақын өлеңдерінде ұлттық құндылықтарды айшықтай отырып, ұрпақты жақсылыққа, игілікке, әдептілікке, мәдениеттілікке, парасаттылыққа тәрбиелейді. Ақын өзінің еңбектерінде адам санасының ояу болуына насихаттайды, ол үшін өзін-өзі дамыту, білім алу, еңбек етуге керек екенін айтады. Тек еңбек бар жерде ғана адам өзінің болмысын жасайтынын ескертеді. Еңбекке үйренген адам ғана рухани өседі. Сондай-ақ ол шығармаларында еңбексіз рухани дамимын деу жалған екенін дәлелдейді. Адамның арманы қиялында, сүйіспеншілігі жүрегінде, ұяты бетінде, ары мен намысы жанында өмір сүреді. Қандай уақыт, қандай кезең болмасын, ұлттық құндылықтарымыз сақталмай, келешектің жарқын болуы күмәнді. Біз алдағы уақытта ұрпақтарымыздың білімді, саналы, ізетті, жаһандық білім беру кеңістігінде еркін самғай алатын, елі мен жерінің қадір қасиетін ұғатын, мәдениеті мен әдебиетін, тарихы мен ұлттық құндылықтарын бойына сіңірген, ойы азат, мақсаты айқын, ел игілігі үшін еңбек ететін ұлтжанды, денсаулығы мығым, ата дәстүрді сақтайтын, рухани бай ұрпақты көргіміз келеді. Сондай ізгілік жолындағы ізденісіміз барысында басты арналы бағыттарымыздың бірі – Мәшһүр Жүсіп мұралары екені анық.

Қорытынды

Ұрпағымыздың келешегі қандай болмақ деген сауал кез келген адамды, тұтас қоғамды алаңдатпай қоймайды. Халық «Тәрбие табалдырықтан басталады» деп бекер айтпаған. Тәрбие балаға ең алдымен отбасында беріледі. Ұрпақ білімді һәм саналы болуы үшін, оған ең алдымен ұлттық құндылықтарды бойына сіңіре білу керек. Ұлттық құндылықтар туралы ұлт тарихында айрықша орны бар тұлғаларымыздың шығармалары аз емес. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармалары соған дәлел. Ол ұрпағының саналы болғанын тіледі, ізгілік, мейірім, ғылым, білімді насихаттап, ізденімпаз болудың пайдасын ұғындыруға тырысты. Ойшылдың шығармашылығында айтылған тәрбие мен құндылықтар әсіресе арзан дүниеге ұмтылу, жат ағым мен адамзат үшін жат қылықтар көбейіп, жастарды рухани аздырып жатқан қазіргі кезде аса өзекті болып отыр. Оның шығармалары қазақ тарихы, шежіресі, ауыз әдебиеті үшін құнды әрі негізгі дерек көздері болып табылады.

Әрі ол еңбектер тарихты танумен қатар, ұлттық және рухани-адамгершілік құндылықтарды дәріптеп, соның көмегімен бүгінгі және келер ұрпақты салиқалы етіп тәрбиелеуге көмектесетін құрал бола алады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Мырзахметұлы, М. М. Ж.** Көпеевтің қазақ әдебиетіндегі орны [Мәтін]. – Тараз : Ой толғаныстары. – Түркістан, 2005. – Б. 107–122.
- 2 **Нұрмұратов, С.** Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау [Мәтін]. – Алматы : ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты, 2000. – 180 б.
- 3 **Мәшһүр, Ж. К.** Шығармалар жинағы. 2-том [Мәтін]. – Павлодар, 2013. – 433 б.
- 4 **Мәшһүр, Ж. К.** Шығармалар жинағы. 4-том [Мәтін]. – Павлодар, 2013. – 545 б.
- 5 **Аңсабаев, Д. М. М.** Жүсіп шығармаларының тәрбиелік мәні [Мәтін] // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы, 2003. – №1. – Б. 184–190.
- 6 **Жүсіпов, Н. Қ.** 20-ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклортану ғылымы. Монография [Мәтін]. – Павлодар, 2003. – 246 б.
- 7 **Сүтжанов, С.** Мәшһүртану курсы. Дәрістер жинағы. Оқу құралы [Мәтін]. – Павлодар : Кереку, 2009. – 85 б.
- 8 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы ұлттық өрнек мәні [Мәтін] // Мәшһүр Жүсіп оқулары: республикалық ғылыми конференция материалдары. – Павлодар, 2001. – Б. 117–122.
- 9 **Барлыбаева, Г. Г.** Қазақ философиясындағы этикалық идеялардың эволюциясы [Мәтін]. – Алматы : Егемен Қазақстан, 2011. – 112 б.
- 10 **Есентайұлы, С.** Құндылықтардың төресі [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. – № 8(3224).

References

- 1 **Myrzakhmetuly, M. M. M. Zh.** Kopeevtin kazak adebietindegi orny [The place of Zh. Kopeev in Kazakh literature] [Text]. Taraz, 2005. – P. 107–122.
- 2 **Nurmuratov, S.** Ruhani kundylyktar alemi: aleumettik filosofijalyk taldau [The world of spiritual values: a social philosophical analysis] [Text]. – Almaty : Institute of Philosophy and Political Science of the MESRK, 2000. – 180 p.
- 3 **Mashkhur, Zh. K.** Shygarmalar zhinagy. 2-tom [Collection of works. Volume 2] [Text]. – Pavlodar, 2013. – 433 p.

4 **Mashkhar, Zh. K.** Shygarmalar zhinagy. 4-tom [Collection of works. Volume 4] [Text]. – Pavlodar, 2013 – 545 p.

5 **Ansabaev, D. M. M.** Zhusip shygarmalarynyn tarbielik mani [Educational value of M. Zhusip's works.] [Text] // Search, 2003. – No. 1. – P. 184–190.

6 **Zhusupov, N. K.** 20-gasyrdyn birinshi zhartyсындағы казак fol'klortanu gylmy. Monografija [Folk Studies of Kazakhstan in the first half of the 20th century. Monograph.] [Text]. – Pavlodar, 2003. – 246 p.

7 **Sutzhinov, S.** Mashhurtanu kursy. Darister zhinagy. Oku kuraly [Course on Mashkhurtanu. Lecture Collection. Educational Manual] [Text]. – Pavlodar : Kereku, 2009. – 85 p.

8 **Baratova, M. N.** Mashhur Zhusip shygarmalaryndagy ulttyk ornek мәні [The meaning of the national expression in the works of Mashkhar Zhusup] [Text] // Mashkhar Zhusup readings: materials of the republican scientific conference. – Pavlodar, 2001. – P. 117–122.

9 **Barlybayeva, G. G.** Kazak filosofijasыndagy jetikalyk idejalardyn jevoljucijasy [Evolution of ethical ideas in Kazakh philosophy] [Text]. – Almaty : Sovereign Kazakhstan, 2011. – 112 p.

10 **Esentayuly, S.** Kundylyktardyn toresi [Judge of values] [Text] // Kazakh literature. – No. 8(3224).

28.12.24 ж. баспаға түсті.

27.06.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

А. Кок¹, *А. К. Нурбанова²

¹Университет Акдениз,

Турецкая Республика, г. Анталия;

²Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 28.12.24.

Поступило с исправлениями 27.06.25.

Принято в печать 25.11.25.

ДУХОВНО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСИПА КОПЕЕВА

В данной статье анализируются духовный мир человека, его внутренний мир, основа его мировоззрения. Также говорится о том, что духовный мир человека, его мировоззрение позволяют выбрать вектор прогресса в жизни. Анализируются произведения Машхур

Жусипа Копеева, великого мыслителя казахского народа, известного фольклориста, этнографа, историка, философа, религиоведа, выдающегося деятеля казахской культуры и литературы. В произведениях Машхур Жусипа Копеева рассматривается тема труда, знаний, проводится анализ изученных выводов о духовно-нравственных ценностях. Будут проанализированы и изучены глубокие размышления о том, что произведения ученого являются ценными и основными источниками для казахской истории, летописи, устной литературы, и что эти труды, наряду с признанием истории, станут средством популяризации национальных ценностей, с помощью которых помогут воспитать сегодняшнее и следующее поколение. Основные этапы становления и развития познавательного творчества казахских мыслителей были связаны с выдвижением новых принципов и идей, стремившихся изменить судьбу своего народа к лучшему. В статье делается вывод о том, что казахские писатели-мыслители сформулировали сложные экзистенциальные проблемы не только для национальной традиции, но и выходят за ее пределы, пополняя сокровищницу мировой этической мысли.

Ключевые слова: духовно-человеческие ценности, ценностные ориентации, национальные ценности, формирование личности.

A. Kok¹, *A. K. Nurbanova²

¹Akdeniz University,
Republic of Turkey, Antalya;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 28.12.24.

Received in revised form 27.06.25.

Accepted for publication 25.11.25.

SPIRITUAL AND IDEOLOGICAL TRENDS IN THE WORKS OF MASHKHUR ZHUSIP KOPEEV

This article analyzes a person's spiritual world, his inner world, and the basis of his worldview. It is said that a person's spiritual world and worldview allow them to choose a vector of progress in life. The article analyzes the works of Mashkhur Zhusip Kopeev, a great thinker of the Kazakh people, a famous folklorist, ethnographer, historian, philosopher, religious scholar, and an outstanding figure of Kazakh culture and literature. In the works of Mashkhur Zhusip Kopeev, the topic of labor and knowledge

is considered, and the conclusions about spiritual and moral values are analyzed. Deep reflections will be analyzed and studied that the scientist's works are valuable and main sources for Kazakh history, chronicles, oral literature, and that these works, along with the recognition of history, will become a means of popularizing national values, with which they will help educate today's and the next generation. The main stages of the formation and development of cognitive creativity of Kazakh thinkers were associated with the presentation of new principles and ideas that sought to change the fate of their people for the better. The article concludes that Kazakh writers and thinkers have formulated complex existential problems not only for the national tradition, but also go beyond it, replenishing the treasury of world ethical thought.

Keywords: spiritual and human values, value orientations, national values, personality formation.

Теруге 25.11.2025 ж. жіберілді. Басуға 26.12.2025 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

5,64 МБ RAM

Шартты баспа табағы 37,98. Таралымы 300 дана.

Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4484

Сдано в набор 25.11.2025 г. Подписано в печать 26.12.2025 г.

Электронное издание

5,64 МБ RAM

Усл. печ. л. 37,98. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4484

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz